

Kognitiv metafora va ramkalar semantikasi asosida konseptual makonni modellashtirish

Kurbanbaev Djavod Aminbaevich

*Xorijiy til fakulteti dekani, p.f.n., dotsent,
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat
universiteti*

Annotatsiya *Maqolada kognitiv metafora va ramkalar (freym) semantikasi asosida konseptual makonni modellashtirishning lingvokulturologik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan "konseptual xaritalash" (mapping) jarayoni metafora nazariyasida manba va maqsad sohalari o'rtasidagi sistematik aloqalar orqali izohlanadi. Freym semantikasi konseptual makonni strukturalashda tipik rollar va ssenariylarni "faollashtirish mexanizmi" sifatida namoyon bo'ladi. Lingvokulturologik yondashuv metafora va freymlarning ijtimoiy xotira, milliy dunyoqarash va kollektiv identitetni shakllantirishdagi rolini yoritadi. Tadqiqotda konseptual metafora, blending, prototipik model, assotsiativ maydon, sotsiosemiotik indeks va lingvokulturologik kodlar bir-biri bilan kesishma nuqtalarida ko'rib chiqiladi. Natijada metaforik tuzilmalar nafaqat semantik mexanizm, balki konseptual makonni tashkil qiluvchi kognitiv "ko'priq" sifatida baholanadi.*

Kalit so'zlar *Kognitiv metafora, freym semantikasi, konseptual makon, lingvokulturologiya, blending, mapping, prototip, assotsiativ maydon*

Исследование концептуального пространства на основе когнитивной метафоры и фреймовой семантики

Курбанбаев Джавод Аминбаевич

*Декан факультета иностранных языков,
к.п.н., доцент,
Каракалпакский государственный
университет имени Бердаха*

Аннотация *В статье анализируются перспективы моделирования концептуального пространства на основе когнитивной метафоры и фреймовой семантики в рамках лингвокультурологического подхода. Показано, что концептуальное отображение (mapping) в метафорической теории осуществляется через структурные связи между исходной и целевой областями, тогда как фреймовая семантика активизирует типичные роли и сценарии, придавая когнитивную упорядоченность знаниям. Лингвокультурологический подход позволяет рассматривать метафоры и фреймы как элементы коллективной памяти, национального мировидения и культурной идентичности. В рамках исследования рассматриваются такие понятия, как концептуальная метафора, смешение (blending), прототипическая модель, ассоциативное поле, социосемиотический индекс и культурный код. В результате метафора трактуется не только как семантический механизм, но и как когнитивный "мост", структурирующий концептуальное пространство.*

Ключевые слова Когнитивная метафора, фреймовая семантика, концептуальное пространство, лингвокультурология, блендинг, mapping, прототип, ассоциативное поле

Modeling Conceptual Space Through Cognitive Metaphor and Frame Semantics

Kurbanbaev Djavod Aminbaevich

Dean of the Faculty of Foreign Languages,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor,
Karakalpak State University named
after Berdakh

Annotation *The article examines the prospects of modeling conceptual space via cognitive metaphor and frame semantics within a linguoculturological perspective. Conceptual mapping, a core process in cognitive linguistics, is explained through systematic correspondences between source and target domains in metaphor theory. Frame semantics is viewed as the cognitive activation of stereotypical roles and scenarios that structure knowledge. The linguoculturological approach emphasizes how metaphors and frames function as elements of collective memory, national worldview, and cultural identity. The study discusses conceptual metaphor, blending, prototypical models, associative fields, socio-semiotic indices, and cultural codes. As a result, metaphor is treated not only as a semantic mechanism but also as a cognitive "bridge" shaping conceptual space.*

Keywords *Cognitive metaphor, frame semantics, conceptual space, linguoculturology, blending, mapping, prototype, associative field*

Kognitiv tilshunoslikda metafora nazariyasi va freym semantikasi bir-birini to'ldiruvchi mexanizmlar sifatida talqin etiladi: metafora tajribaviy manba domenidan mavhum maqsad domeniga tuzilmalarni ko'chiradi (Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2010), freym esa ma'no hosil qiluvchi rollar va ssenariylarni tizimlashtirib, konseptual makonni tartibga soladi (Fillmore, 1985; Jackendoff, 2002). Ushbu maqola muallifning avvalgi ishida bayon qilingan konsept, prototip, maydon va registr haqidagi g'oyalarni yanada chuqurlashtiradi va ularni metafora – freym sintezida, lingvokulturologik kontekstda qo'llaydi (Evans & Green, 2006; Geeraerts, 2010).

Metafora ko'pincha tanaviy (embodied) tajriba asosida quriladi: fazoviy harakat,

muvozanat, bosim, yo'l va manzil kabi sxemalar ijtimoiy-mavhum hodisalarga ko'chadi (Lakoff & Johnson, 1980; Barsalou, 1999). "Vaqt oldimizda" yoki "orqada qolgan davr" kabi ifodalar fazoviy yo'nalishlarning vaqt konseptiga proyeksiyasini ko'rsatadi (Kövecses, 2010). Freym semantikasi bunday proyeksiyani rollar tarmog'i orqali shaffoflashtiradi: *maqsad – vosita, sabab – oqibat, butun – qism* munosabatlari nutqda mantiqiy ko'priklar yaratadi (Fillmore, 1985; Jackendoff, 2002). Metafora va freym uyg'unlashganda konseptual makonda aniq yo'nalishlar vujudga keladi; bu yo'nalishlar tilda kollokatsiyalar, boshqaruv ramkalari va registrga mos variantlar sifatida "iz" qoldiradi (Sinclair, 1991; Evans & Green, 2006).

Metafora milliy dunyoqarash va kollektiv xotirani kodlaydi: *Hayot – yo'l, davlat – oila, bozor – organizm/mashina* kabi metaforalar jamiyatda normalashtirilgan tajribalarni chaqiradi (Wierzbicka, 1996; Mieder, 2004). Bunday metaforalarning tanlanishi so'zlovchining ideologik pozitsiyasi va uslubiy registrini nozik indekslar orqali bildiradi (Croft & Cruse, 2004). Ilmiy-pop janrida metafora ko'proq tushuntirish vositasi bo'lsa, siyosiy nutqda u mobilizatsiya va legimitatsiya funksiyalarini bajaradi; reklamada esa istak uyg'otish va identifikatsiya kuchayadi (Kövecses, 2010).

Ma'nodagi siljish ko'pincha kollokatsion profil o'zgarishi bilan kuzatiladi. Masalan, *bulut* yonida *saqlash, infratuzilma, masshtablash* kabi birikmalar ko'payganda texnologik freym barqarorlashadi (Sinclair, 1991); u madaniy leksikadagi obrazdan farqlanib, yangi prototipik yadroni shakllantiradi (Geeraerts, 2010). Xuddi shunday, *platforma* IT muhitida "xizmat/ekotizim" freymiga, siyosiy diskursda esa "tribuna/dastur" freymiga ulanadi; har bir holatda freym rollari qay darajada faollashgani polisemiyaning ko'rinishini belgilaydi (Pustejovsky, 1995; Evans & Green, 2006).

Empirik tahlil uchun avval matn korpusida maqsad domen birliklari aniqlanadi; keyin tajribaviy manba domenlari (yo'l, qurilish, jang, o'yin, organizm, mashina) xaritalanadi (O'zbek tilining milliy korpusi, n.d.; Sinclair, 1991). Mapping qoidalari – masalan, *marra ↔ maqsad; yo'l xaritasi ↔ reja; ta'mirlash ↔ islohot* – belgilangach, freym rollari (xaridor, sotuvchi, vosita, narx, bitim; sabab, oqibat; maqsad, jarayon) real kontekstlarda tekshiriladi (Fillmore, 1985). Registr bo'yicha chastota farqlari natijalarni mustahkamlaydi (Geeraerts, 2010). Kopredikatsiya sinovlari fasetlar mosligini aniqlab, polisemiyaning omonimiyadan ajratishga yordam beradi (Pustejovsky, 1995). Vizual xaritalashda konseptual makon graf ko'rinishida tasvirlanadi: tugunlar – freym rollari, qirralar – metaforik ko'chishlar, atributlar – registr va janr belgilari (Jackendoff, 2002; Evans & Green, 2006).

Maqol – matal va qanotli iboralarda metaforik yadro va freym munosabatlari siyiq ssenariyga jamlanadi; masalan, "Til – ko'zgu" obrazida *idrok – aks* ramkasi ishlaydi, "mehnat – urug', hosil – mukofot" kabi ifodalarda esa *sabab – oqibat* freymi yadroga aylanadi (Mieder, 2004). Leksikografik tavsifda bunday birliklar uchun funksional variantlar, sotsiolingvistik teglar (nutqiy etiketi kuchi, rasmiy/uslubiy moslik) va korpus dalillari ko'rsatilishi lozim (Wierzbicka, 1996; O'zbek tilining milliy korpusi, n.d.). Ilmiy-texnik terminologiyada obrazlar tez kengayadi: *virus, platforma, bulut, oqim, ekotizim* – ular domen – ro'l – ssenariy uchligi bilan berilgandagina konseptual makonga to'liq joylashadi (Lakoff & Johnson, 1980; Geeraerts, 2010).

Metafora – freym asosida tuzilgan lug'at maqolasi prototipik markaz, metaforik xaritalar, kollokatsion profil va sotsiolingvistik ko'rsatkichlarni birlashtirishi kerak (Geeraerts, 2010; Croft & Cruse, 2004). Tarjimada semantik mexanizm yetarli emas: madaniy ssenariyni ham ko'chirish zarur (Wierzbicka, 1996). Rasmiy yozishmalarda metaforik yukni boshqarish kommunikativ natijaga bevosita ta'sir qiladi; masalan, *jang* metaforasidan *hamkorlik* metaforasiga strategik o'tish diskursni yumshatadi (Kövecses, 2010). Ta'lim materiallarida esa metafora – freym xaritalari interfaol ko'rinishda talabning faol konseptualizatsiyasini rag'batlantiradi (Evans & Green, 2006).

Kognitiv metafora va freym semantikasi semantika – pragmatika chegarasini qat'iy chiziq emas, balki kontekst, registr va auditoriyaga ko'ra siljiydigan gradient hudud sifatida ochib beradi (Croft & Cruse, 2004). Ma'no – qo'llanish sharoiti bilan birga keladigan hodisa; shuning uchun metaforaning mantiqiy karkasi va ijtimoiy rezonansi bir tizimda ko'rilishi lozim (Jackendoff, 2002). Korpus – kognitiv integratsiya nazariy intuitsiyaning kuzatiladigan profilga tayantiradi; natijada ilmiy tavsif va amaliy qarorlar bir-birini mustahkamlaydi (Sinclair, 1991; O'zbek tilining milliy korpusi, n.d.). Mazkur maqola shu

jihtadan avvalgi tadqiqotning mantiqiy davomidir va unda ilgari surilgan konseptual asoslar metafora – freym sintezi orqali kengaytiriladi (Evans & Green, 2006; Geeraerts, 2010).

Mazkur “silliq” chegaraning nazariy oqibati shuki, ma’noni tahlil qilishda metaforaning mantiqiy karkasi (mapping qoidalari, domenlararo moslik) bilan uning ijtimoiy rezonansi (qabul qilinish, baholash, ideologik signallar) bir tizimda ko’rilishi lozim (Jackendoff, 2002). Bunda korpus-kognitiv integratsiya hal qiluvchi rol o’ynaydi: kollokatsion profil, janr – registr bo’yicha chastota farqlari, boshqaruv ramkalari va diskursiy markerlar empirik ravishda hujjatlashtirilganda, intuitiv kuzatishlar “dalillangan profil”ga aylanadi (Sinclair, 1991). Masalan, *bulut* so’zining texnologik diskursda *saqlash*, *infratuzilma*, *masshtablash* bilan ustuvor qo’llanishi texnik freymning barqarorlashganligini ko’rsatadi; adabiy-madaniy diskursda esa boshqa kollokatsiyalar va konnotativ bo’yoqlar markazga chiqishi mumkin. Shunga o’xshash tarzda, O’zbek tilining milliy korpusi kabi resurslar registerlararo farqlarni, metaforik proyeksiyalarning domenlar bo’yicha tarqalishini va freym rollarining faollashuv darajasini ko’rsatib bera oladi (O’zbek tilining milliy korpusi, n.d.).

Prototip – periferiya modeli bu jarayonni kontseptual darajada mustahkamlaydi: ma’no markazida “eng yaxshi namunalar” (prototiplar) joylashadi, periferiyada esa kontekst va auditoriyaga bog’liq fasetlar almashadi (Evans & Green, 2006; Geeraerts, 2010). Natijada polisemiyaning ko’rinishi ham gradient xarakter kasb etadi: ayrim kontekstlarda fasetlar qo’shib boyituvchi kopredikatsiyani vujudga keltiradi, boshqa kontekstlarda esa

farqlanish kuchayib, omonimiyaga yaqin effekt hosil qiladi (Pustejovsky, 1995). Ushbu konseptual ramka muallifning avvalgi ishidagi leksik tizim, semantik maydon va registr haqidagi tezislarni kengaytiradi: endi ular metafora – freym sintezi orqali diskurslararo ko’chishlar, ideologik indekslanish va pragmatik moslashuv mexanizmlari bilan boyitiladi (Croft & Cruse, 2004; Geeraerts, 2010).

Xulosa

Metafora konseptual makon bo’ylab ko’prik vazifasini, freym esa shu makonning harakat qoidalarini belgilovchi semantik tizimni bajaradi. Ularning sintezi semantika – pragmatika o’rtasidagi munosabatni gradient soha sifatida ko’rsatib, ma’noni mantiqiy xaritalash va ijtimoiy rezonansning bir-birini to’ldiruvchi komponentlari sifatida talqin etishga imkon beradi. Korpus-kognitiv metodlar bu yondashuvni empirik mustahkamlaydi: kollokatsion profil, registrlararo farqlar va boshqaruv ramkalari bo’yicha kuzatuvlar metaforik proyeksiyalar va freym rollarining real qo’llanishdagi dinamikasini aniq qiladi (Sinclair, 1991; O’zbek tilining milliy korpusi, n.d.). Prototip – periferiya modeli esa ushbu dinamikani kontseptual darajada izohlaydi, polisemiyaning boshqarish va omonimiyadan farqlash strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi (Evans & Green, 2006; Geeraerts, 2010). Amaliy jihatdan, leksikografiya, tarjima va normativ stilistikada metafora – freym xaritalari asosida tayyorlangan yozuvlar (entries) foydalanuvchi ehtiyojiga yaqin, registrga sezgir va diskurslararo moslashuvchan bo’ladi. Shu tariqa, kognitiv metafora va freym semantikasi nazariy aniqlikni amaliy foyda bilan bog’laydigan integrativ platformani ta’minlaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Barsalou, L. W. (1999). Perceptual symbol systems. *Behavioral and Brain Sciences*, 22(4), 577 – 660.

2. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press.
3. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Lawrence Erlbaum.
4. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books.
5. Fillmore, C. J. (1985). Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di Semantica*, 6(2), 222 – 254.
6. Geeraerts, D. (2010). *Theories of lexical semantics*. Oxford University Press.
7. Jackendoff, R. (2002). *Foundations of language: Brain, meaning, grammar, evolution*. Oxford University Press.
8. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A practical introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.
9. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
10. Langacker, R. W. (2008). *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford University Press.
11. Mieder, W. (2004). *Proverbs: A handbook*. Greenwood Press.
12. O'zbek tilining milliy korpusi. (n.d.). <https://til.korpus.uz>
13. Pustejovsky, J. (1995). *The generative lexicon*. MIT Press.
14. Sinclair, J. (1991). *Corpus, concordance, collocation*. Oxford University Press.
15. Wierzbicka, A. (1996). *Semantics: Primes and universals*. Oxford University Press.